

պէս լուրջ գրիչ մը գէթ 39 տարի⁽³²⁾ յետոյ գրելով բոլոր ականատեսներու աղբիւրներ ձեռքի տակ ունենալով, աւելի հաւատարիմ եւ աւելի ճշգրտապատում մեզ կը հանդիսանայ: Այսչափ Հ. Նահապետեանէ:

Ստուգիւ մինչ կը գրէ Հ. Վարդան Վարդապետ Հ. Մատթէոսի համար, թէ «իւր գործը, քաղուած տկար աղբիւրներէ, պատմականօրէն տկար կը մնայ»՝ չի անդրադառնար որ ասով ինքն իսկ անուղղակի հերքած կ'ըլլայ նաեւ իր հրատարակած Անանուն Վկայաբանութեան տուած արժէքը, քանի որ Հ. Մատթէոսի Յիշատակարանէն կը տեսնուի՝ որ նա իր գրած կենսագրութեան աղբիւրներ ունեցած էր թէ՛ Տէր Կոմիտասի վարուց ականատեսներ եւն. եւ արժանահաւատ պատմիչներ եւ թէ՛ բազմաթիւ գրուածքներ, որոնց մէջ շատ հա-

ւանօրէն կար նաեւ այդ Անանունը, զոր ցոյց տուի թէ ծագում առած էր 1708-ին եւ յաջորդաբար տարեդարձներու առթիւ գործածուեր էր: Ուստի կարելի չէր իր յօրինելիք կենսագրութեան համար աղբիւրներ կամ ատաղձ հետապնդող Հ. Մատթէոսէն ծածուկ մնալ, երբ Անանուն Վկայաբանութիւնը հրապարակի վրայ էր:

Արդ եթէ ըսենք, որ կնճռոտ հարց մը կարելի է լուծուիլ հետադայ ժամանակի մէջ նորանոր խուզարկութեանց արդիւնքով՝ ներկայ պարագային ալ դեռ չկա՛ն — բացի Երանելոյն կարծեցեալ կմախքէն — այժմու ուսումնասիրողներու ձեռքը լուսաբանութեան նոր ատաղձներ՝ քան ինչ որ եղած էին արտաքին աղբիւրները՝ Եւդոկիացի Հ. Մատթէոսի առջեւ:

(Շար.)

Հ. Ղ. ՏԱՅՅԱՆ

appelé maison Saint-Joseph». «M. Daviers assure avoir trouvé ces détails dans un ancien écrit, inconnu aux arméniens, même à leur évêque de Constantinople, à qui il le communiqua en 1801». (*Archives historiques et statistiques du département du Rhône*, t. VII, p. 475, 15 avril 1828). «Le respectable missionnaire [=P. Daviers] a transmis les renseignements... à l'archevêque de Lyon, comme autant d'indices qui peuvent mener à la vérification d'un fait intéressant pour cette cité. Malheureusement l'église

de Saint-Joseph ayant été détruite et l'emplacement en étant occupé par une rue, il est presque impossible de retrouver le tombeau qui contenait les restes du Saint Martyr. (Article communiqué)». տե՛ս P. RIONDEL: Une page tragique de l'Hist. Religieuse du Levant. «Le Bienheureux Gomidas de Constantinople, Prêtre arménien et martyr»; 1656-1707, d'après des documents inédits, 1929, Paris. p. 189-191).

(32) Պէտք է 37 ըլլաւ. (Հ. Ղ. Տ.):

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

2.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ԻՐ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐԸ

(Շար. տես «Բազմավէպ» 1941, էջ 1)

Այս բացատրութիւնները որոնց նմանները կան տաղաւին ցիրուցան այս եւ այն էջերու մէջ՝ բաւական ապացոյց են թէ ինչպէս քրիստոնէութիւնը երկրորդ դարուն սկիզբներէն իսկ տարածուած էր արդէն հայկական աշխարհի գէթ այն հարաւային գաւառներու մէջ՝ եւ ոչ միայն այս՝ այլ դեռ շատ աւելի կարեւոր կէտ մ'ալ կ'ապացուցանեն մեզի՝ այսինքն է, որ այդ դարերուն՝ արդէն Հայաստանի մէջ ոչ

միայն քրիստոնէութիւնը գոյութիւն ունէր եւ այն՝ շատ իսկ տարածուած, այլ նաեւ թէ կար հոն բուն իսկ կաղմակերպուած եկեղեցի իր տաճարներով, ծիսական արարողութիւններով եւ եպիսկոպոսական նշանաւորութեամբ⁽¹⁾: — Հոս ալ մեր ցարդ գործածած դրութեամբ բարձրանանք նորագոյն դարերէ դէպի հնագոյն, Երրորդէն դէպի Առաջին դարը:

1) Ընթերցողաց մտքէն որեւէ տարակոյս փառատելու համար հարկ կը համարինք նախ եւ առաջ հոս համառօտիւ պարզել Արքեպիսկոպոս Կոչուած Ժաւնաթաղապետի խնամքի տակ կառուարեալ արժանաւորութիւնը, որովհետեւ մեր առաջիկայ տեսութեանց եւ եղբակցութեանց մէջ առիթ պիտի ունենանք յաճախ յիշելու իր տուած տեղեկութիւնները. քանի որ տաղաւին մինչեւ այսօր ամենահին հեղինակութիւնն է որ այդ քրիստոնէական առաջին դարերէն մեր ձեռքն հասած ըլլայ եւ պատմէ գրեթէ իրրեւ ականատես եւ ժամանակակից մէկը իր աւանդած դէպքերուն: — Այս ժամանակագրութեան առաջին հրատարակողն եղաւ նոյն ինքն A. Mingana որ զայն գտաւ ասորական ձեռագրի մը մէջ, ասորերէն ընդգրկին հետ դնելով նաեւ գաղղիերէն թարգմանութիւնը: Քիչ յետոյ երկրորդ թարգմանութիւն մ'ըրաւ E. Sachau գերմաներէն լեզուով եւ յետոյ Յիսուսեան Fr. Zorell, լատիներէն: Ամէնէն լուրջ քննական ուսումնասիրութիւնը կատարեց նախ եւ առաջ Sachau որ առանց տատան-

լու յայտնեց զայն իրր. «Փոքրիկ բայց թանկազին վաւերագիրը ասորական ամենահին տարեգիրներու որ մեզի պահպանեց քրիստոնէական հաւատքի Տիգրիսէն անդին անցնելուն աւետիսը»: Հետզհետէ զանազան բանասէրներ ալ իսկոյն զրադեցան անով միշտ միեւնոյն հիացմամբ, ինչպէս Baumstark, ըսելով. «Արամայական Արեւելքի սկզբնական քրիստոնէութեան պատմութեան համար ամենամեծ կարեւորութիւն ունեցող վաւերագիրը»: Allgeier, Umberg J. B., A. Dieckmann որ կը համարի զայն իրրեւ լրացուցիչ մասն Գործք Առաքելոցի. «Ինչպէս ասոնք նախ կը պատմեն թէ ինչպէս հաւատքը դէպի Արեւմուտք յառաջ խաղացած է, այսպէս ալ Արեւելեան Ժամանակագրութիւնը (կ'աւանդէ) թէ ինչպէս դէպի Արեւելք (յառաջացած է): F. Haase որ կը նկատէ թէ ինչպէս այս փոքրիկ գրութեան պատմական արժէքին նկատմամբ ոչ մէկ լուրջ առարկութիւն հանուած է: Յիսուսեան Հայրերէն ալ P. Peeters, I. Ortiz de Urbina իրենց կարգին լուրջ քննութիւններ կատարեցին. յետինս երեք

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻ

Տախարներ. — Ժամանակագիրը պատմելով Շէրիա եպիսկոպոսին վարքը (290–316), յետ ըսելու որ պատանեկութենէն ի վեր կը սպասաւորէր եկեղեցւոյ՝ կը յիշէ ասոր ժամանակ պատահած Կոստանդիանոսի յաղթանակը հեթանոսութեան դէմ, որմէ քիչ առաջ Դիոկղետիանոս ամպարիշտ թագաւորը ջանալով ջնջել քրիստոնէից աւուներն աշխարհիս երեսէն՝ հրովարտակ հանած էր որ եկեղեցիները կործանուին եւ հաւատացեալները անխնայ խողխողուին: Էպէտ (Մեշիխայի եպիսկոպոսութեան բոլոր ժամանակը Աստուած ամենուրեք խաղաղութիւն եւ անդորրութիւն պարգեւեց, ուստի բազմացան եկեղեցիք, ծաղկեցան մեմաստաններ եւ ամենուն բերնէն օրհնութեան ձայներ կը լսուէին: — Դիտենք որ արդէն 200–220 շրջանին ենք: Ասկէ քիչ վերջն ալ 258–275 շրջանին կ'աւանդէ որ Պետ Զարգայի եպիսկոպոսը այցելութեան կու գայ Արքեպիս Ծահլուփա եպիսկոպոսին, տարի մը մեծ մտերմութեամբ ապրելով իրարու հետ՝ կ'երթան յետոյ երկուքը միասին Հերպաթ ձելալ եւ Ռասսոնին քաղաքները, նոր եպիսկոպոս մը կը ձեռնադրեն, անտի անցնելով դէպ ի Ծահրկերտ եւ տեսնելով հոն ուրիշ տեղերէ հաւաքուած քրիստոնեաներ անոնց ալ քահանայ մը կը կարգեն, որովհետեւ իրենց եպիսկոպոսը քիչ առաջ վախճանած էր: Յետոյ Արքեպի կը վերադառնան եւ իրարմէ կը բաժնուին. Ծուպճալ Իշօ կը մեկնի իր զաւառը Զարգա, զարմացած Աղիարենի եկեղեցիներու զարմանալի բարեկարգութեան եւ քրիստոնէից հոծ բազմութեան վրայ:

Շրջանի բաժնեց ժամանակագրութեան աւանդածները (100–340, 340–430, 430–550), իր ուսումնասիրութեան մէջ, իսկ P. Peeters քննեց մասնաւորապէս միջին (340–430) շրջանը համեմատելով ուրիշ վկայարանական վաւերագրութեանց աւանդածներուն հետ: Երկուքն ալ նկատելով ինչ ինչ թերութիւններ եւ անհամաձայնութիւններ պատմական ուրիշ աղբիւրներու հետ, ճանչցան սակայն որ (մասնաւոր առաջին շրջանին համար, որուն նկատմամբ համեմատութեան ոչ մէկ ուրիշ աղբիւրներ զոյգութիւն ունին տակաւին) Արքեպիան ժամանակագիրը «կրնայ համարուիլ իբրեւ

Քիչ տարիներ վերջ երբ կը մեռնի Ծահլուփա կնքելով իր վաստակաւոր կեանքը, կը թաղուի այն փոքրիկ եկեղեցւոյն մէջ՝ զոր շինած էին իրեն եպիսկոպոսական պաշտաման նախորդ երանելոյն Նոյի անուամբ, որ է ըսել արդէն 180–190 ին: Զոր այսպէս կը նկարագրէ Սակայն (երանելոյն Նոյի յիշատակը անջինջ մնաց հաւատացելոց յիշողութեան մէջ. շինեցին իրեն եկեղեցի մը եւ իր անունով անուանեցին. անոր տեղը (գերեզմանը) մինչեւ այսօր կը կենայ: Ամէն օր քրիստոնեայք հոն կ'երթան եւ զիրենք անոր պաշտպանութեան ներքեւ կը դնեն եւ իրենց անձանց եւ իրենց ընտանեաց համար անոր բարեխօսութիւնը կը հայցեն: — Ասկէ յիսնամեայ շրջան մը վաղապէս, 130–140, Մար Իսահակ՝ այր ամենաճարտար զոր նախանձ տան Տեառն ուտէր՝ կանգնեց մեծ տաճար մը ամենալաւ յարգարեալ, որ կայ մինչեւ ցայսօր, կ'ըսէ ժամանակագիրը եւ կը կոչուի իր անունով:

Ծիսական արարողութիւններ. — Ծէսերու նկատմամբ ալ մեր քննութիւնները շատ հրահանգիչ արդիւնքներու կը յանգին, ուր ուղիղ հաւատոց ճշմարտութեան ճառագայթներուն հետ երբեմն խառնուած կը հանդիպին նաեւ աղանդաւոր մոլորութեան խանձոտ ժանտութեան: Սակայն որովհետեւ այդ մոլորութիւնները ապրած են միայն առաջին եւ երկրորդ դարերու մէջ, հետեւաբար մեզի կ'ընծայեն թանկագին ապացոյցներ հայ քրիստոնէութեան ամենախոր հնութեան: Այս նկատմամբ երկու գլխաւոր հոսանքի յայտարար նշարներ եւ հետքեր կ'ըլլեն մեզ ընդառաջ.

պատմական, բայց ոչ պարզապէս իբրեւ անփոփոխ եւ ստույգ, մանաւանդ ուր որ միայն ինքն է դէպքերուն երաշխաւորը: Լռելով ուրիշ երկրորդական տեսութիւններն, յիշենք հուսկ Harnackի ծանրակշիւ հեղինակութիւնը՝ երբ կը խոստովանի որ այս դիրքը, նոյն իսկ այն մասանց մէջ որ քրիստոնէութեան նախնական սկզբնաւորութեանց կը վերաբերին, ինքը կ'ընդունի իբրեւ իսկապէս պատմական, եւ իբրեւ իր տեսարեն մէջ միակ վաւերագիրը՝ հաւատոց Արեւելքի մէջ ծաւալելուն նկատմամբ:

հրեայ–քրիստոնէից (judeo–cristiani) աւանդութիւնները, որ է ըսել առաջին դարու մնացորդ, եւ գնոստիկեան շեղում վարդապետութեան ու բարոյից, երկրորդ դարու վերաբերեալ յայտանիշեր: Առաջին խումբին կը պատկանին մեր մէջ այնքան խոր արմատացած եւ ամբողջ նաեւ մինչեւ այսօր դրեթէ անփոփոխ պահուած ծիսական իրեր կամ արարողութիւններ, ինչպէս են վարագոյրը, մատաղը, մեծ տօներու յաջորդող օրուան ննջեցելոց պաշտաման նուիրումը, անջուր բաժակը եւ բաղարջ հացով նուիրագործութիւնը Ս. Պատարագի խորհուրդին եւ այլն, որոնցմով հայկական եկեղեցին կազմած է եւ կը կազմէ տակաւին ինքնուրոյն որոշ տիպար մը, մերթ արեւելեան եւ մերթ արեւմտեան եկեղեցիներուն հետ ծիսական արարողութիւններու նմանութիւններ կամ հաւասարութիւններ ի յայտ բերելով: Եւ դիտենք որ ասոնք այնքան հին եւ այնքան խոր արմատացած են քրիստոնէութեան նախկին դարերու կիրարկութեանց մէջ որ կարելի է եղած ցայսօր աւելի մեզի մերձաւոր շրջաններու մէջ գտնել անոնց սկզբնաւորութեան կամ ներմուծման յիշատակութիւնը եւ մանաւանդ մեր նախնիք անգամ կրօնական ծանր ու կարեւոր վիճարանութիւններու պահուն ուրիշ ապացոյց չկարենալով հայթայթել, միակ զօրավիզն ապացուցի եւ հաստատութեան գտած են պնդելու մէջ՝ որ անոնք անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր մեր Հարց նուիրական աւանդութիւններն են, եւ ամենայն խղճմը.

²⁾ Վարագոյրին նկատմամբ այսպէս կը գրէ H. Lesêtre (= Diction. de la Bible. par F. Vigoureux). Dans le Tabernacle, il y avait un premier voile, mazak, qui fermait l'entrée du Saint, et un second, parokét, qui cachait le Saint des Saints. Dans le Tabernacle, le voile du Saint des Saints était fait de pourpre violette, de pourpre écarlate, de cramoisi et de lin. Des chérubins y étaient représentés. Il était suspendu à quatre colonnes revêtues d'or et posées sur des pieds d'argent. Il dérobait la vue de l'Arche d'Alliance. Salomon fit exécuter pour le Temple un voile conforme aux prescriptions mosaïques. Dans le second Temple un premier rideau fermait l'entrée extérieure du Saint.

տութեամբ ջանացած են անփոփոխ եւ անաղարտ պահպանել եւ դարուց ի դարս աւանդել իբրեւ ազգային ազնուապետութեան սեպհական ժառանգութիւն:

Վարագոյրը. — Վարագոյրը զոր ի սկզբնաւոր հին օրէնքի համաձայն ուրիշ եկեղեցիներ ալ ունեցան եւ տեղ տեղ մինչեւ ի սկիզբն Միջին դարու անգամ շարունակեցին պահել՝ յետոյ բոլորովին զեղջելու համար, մեր մէջ է զուտ աւանդութիւն հրեայ–քրիստոնեաներու շրջանին, որոնք ամենուրեք անփոփոխ կ'ուզէին պահել իրենց բոլոր հին օրինաց ծէսերը պատուաստելով զանոնք քրիստոնէական հաւատքի հրահանգներու հետ: Երկու էր իրենց վարագոյրը ըստ հին օրինաց՝ ինչպէս մերթ. մեծ մը mazak կոչուած որ կը ծածկէր եւ կ'անջատէր սրբարանը (համապատասխան մեր բեմին) տաճարին միւս մասերէն եւ ուրիշ փոքր մը parokét կոչուած՝ որ կը քողարկէր Սրբութիւն Սրբոցը⁽²⁾:

Մատաղը, որ թերեւս յիշատակել իսկ աւելորդ է, շարունակութիւն մ'էր հրէական օրինաց ողջակէզներու եւ կը պահէր անոնց քաւարար եւ սիրոյ զօդիչ աղբեցութիւնը եւ նշանակութիւնը: Նոյնպէս Զատիկի տօնին յաջորդող հաւատացեալ ճնջեցելոց յիշատակը որ հետզհետէ տարածուեցաւ նաեւ բոլոր միւս մեծ տօներու ալ, որոնք ըստ հրէական բացատրութեան տաղաւար անունն ալ տակաւին կը պահեն, է հրէական արարողութեան mazot–ը կամ ննջեցելոց սուրբ որ կը յաջորդէր տաղաւարահարաց տօներու⁽³⁾:

C'était un tapis de Babylon, dans la confection duquel entraient les quatre couleurs liturgiques. Un autre voile fermait le Saint des Saints, bien que ce lieu ne contint plus l'Arche d'Alliance.

Antiochos Epiphane s'empara de ce voile. D'après le Talmud, ce voile était double et composé en réalité de deux voiles distincts, espacés l'un de l'autre d'une coudée. Au jour de l'Expiation, le grand–prêtre pénétrait entre les deux par le côté sud et entraient par le côté nord dans le Saint des Saints.

⁽³⁾ Հրէական զատիկի տօնախմբութեանց մէջ ուրախութեան եւ ազատութեան յիշատակը տօնորոշած էր եւ հաստատուած ցաւոյ եւ նեղու-

Անբաժան ընկեր նահատակութեան եւ առաքելական վաստակոց եւ՝ հիմնարկութեան Գրիստոսի հաւատացելոց եկեղեցեաց հեքանոսաց՝ Պետրոս Առաքելոյն զու-

ցանք ցուցնելու, մէկ կողմանէ երբայական խոր դրոշմներու մնացորդներ, եւ միւս կողմանէ զընդոտիկեան բազմաթիւ եւ ակն յայտնի նշամաներ, — (որուն կը վկայէ նաեւ Ս. Եպիփան յայտնելով որ Արզնոտականաց մոլորութիւնը տարածուած էր ի Մեծ եւ ի Փոքր Հայաստան. ինչպէս նաեւ Թէոդորետոս՝ որ տակաւին իր ժամանակ Հայաստանի մէջ ալ կը գտնուէին մնացորդներ՝ Չորեքտասանեայց հետ նաեւ Դոնատեանց եւ Նովատեանց), — ամէնքն ալ կը հաստատեն յայտնապէս որ այդ առաքելական թուղթը հայկական կեդրոնի մը համար ուղղուած էր: Նաեւ Հառնաք քննելով զրութեան ժամանակը եւ այլ պարագաները Յուդայի առաքելոյն այս թուղթին, որ է ընդդէմ վերոյիշեալ մոլորութեանց, կը յանդիզրեթէ միեւնոյն եզրակացութեանց, կ'ստեղծէ միանգամայն որ ուղղուած է այնպիսի միջավայրի մը որ ծանօթ էին արդէն ուրիշ առաքելոց քարոզութեանցն ալ: Դարձեալ նկատենք որ այս կաթողիկեայ թուղթը սերտ յարաբերութիւն եւ միեւնոյն ներշնչումն ունի եւ ուղղուած է անոնց որոնց ուղղուած է Պետրոս առաքելոյն առ կաթողիկեայ երկրորդ թուղթը, որուն համար Հառնաք կը մատնանշէ. «առ ամենայն հասարակութիւնս Փոքր Ասիոյ որ ի հիւսիսոյ Տաւրոսի — An allen kleinasiatischen Gemeinden nördlich des Taurus» (Altchristliche Literaturgeschichte).

ԻՅԷԷՆԵՐ Հոս անգամ մ'ալ նորէն Գործք Թա-
ղեոսի, անվաւերական գրութիւնը, որուն հրա-
տարակուծեան ժամանակը սակայն ամենէն ուշ
չորրորդ դարուն առաջին կէսէն առդին չ'անցնիր
(300—350): Հոն կը կարդանք հետեւեալ պարբե-
րութիւնները. «Յետ րազում Հրեաներու եւ Յոյնե-
րու, Ասորիներու եւ Հայերու վարդապետելու,
միւրեց զանոնք յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն
Սրբոյ, օծելով զիրենք սուրբ իւզով եւ տուա-
նանոց սուրբ խորհուրդները մարմնոյ եւ արեան
Տեան մերոյ Երեսնի Գրիստոսի:— Ծառեր հա-
ւատացին եւ միւրտուեցան խոստովանելով իրենց
մեղքերը:— Եւ տուաւ Փառք Հօր եւ Որդւոյ եւ
Հոգւոյն Սրբոյ, յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»:

Թուվմաս Առաքելյոյն Պարթեւաստանի մէջ քա-
րողութեանը Հոռոփինոսին հետ, եւ անկէ առաջ,
ուրիշ շատ վաղեմի հեղինակութիւններ կը վկայեն,
ինչպէս Կղեմեան անվաւեր Recognitiones, Ս. Հե-
րոնիմոս եւ այլք: - Սուրբ Օգոստինոս կը ճանչ-
նայ առանց բնաւ երկրայութեան որ եւ է նըշ-
մար տալու, Սուրբ Բարթողիմէոսի մօր-
թագերծ նահատակութեանը ինչպէս տեղական
աւանդութիւնները աւանդած են: G. Bardy վե-

դակից անտարակոյս այս մեր Փոքր Հաստատանի Համար ունինք, Տարսոնեան փողը, Պողոս Առաքնալը, որ երկու տարի, ինչպէս կ'աւանդեն Գործք Առաքելոց, կեցած

րոյիշեալ Եկեղեցական Պատմութեան և Աշխարհաբանութեան բառարանին մէջ (Հրատարակուած Mons. A. Baudrillart, A. De Meyer և Et. Van Cauvenbergh ի խմբագրութեամբ) այսպէս կ'ամփոփէ քննախիտաց հետազոտութեանց արդիւնքները։

Sur l'histoire de Saint Barthélemy après la résurrection du Sauveur, nous ne possédons que des traditions plus ou moins inconsistantes. Les ouvrages gnostiques lui donnent une place assez considérable. Suivant Eusèbe lorsque Pantène alla en mission dans les Indes, il trouva dans ces régions l'évangile hébreu de Saint Mathieu qui y avait été, paraît-il, apporté par l'apôtre Barthélemy. Saint Jérôme reproduit la même tradition et il ajoute que Pantène rapporta à Alexandrie une copie de cet évangile. Le terme «Indiens» est d'ailleurs appliqué par les anciens auteurs à tant de peuples différents qu'il est impossible de dire avec certitude quel est celui qui pourrait être visé ici. Սաղայն ինչ որ իրեն համար կը մնայ Հնդկաստան անուան մէջ անորոշ, մենք արդէն նախորդ յօդուածին մէջ ամենահին աշխարհացոյցներու օժանդակութեամբ ստուգեցինք որ հին հեղինակաց India Citorior (կամ ըստ ոմանց նաեւ Exterior) կոչուած ուրիշ բան չէ իթէ ոչ մեր Հայաստանի նահանգ մը և ըստ Հ. Ալիշանի (Տեղագրութիւն Թ. 100) յիշուած ունինք Առաքելոյս գերեզմանը՝ ի Նիհորական։

Ս. Բարթոլոմէոսի Հայաստանի մէջ քարոզութեան ուրիշ ոչ արհամարհելի հնութեամբ հաստատութիւն մ'ալ ունինք մեր Շարականի մէջ հաւաստելով Հոգեաց վանքին մէջ պահուած եւ նուիրագործուած Ս. Աստուածածնի պատկերին աւանդութիւնը. «Զկենդանադիր անարատ ծնողի քո արկանեմք առաջի անոխակալ տէրութեանդ քո»։ Աւանդութիւն որ եթէ վերապահուի Ս. Թովմասու եւ եթէ սեպականութի Ս. Բարթոլոմէոսի, միւս Հայաստանի սրբազան ճոխութիւնն ու պարծանքն է։

Մեր Շարականը որ անսպառելի բովել է զան-
ձարան մ'է սրբազան հնութեան ամենաթանկադին
աւանդներու, ունի կարեւոր հաստատութիւն մ'ալ
տակաւին հայ եկեղեցւոյ հնութեան եւ կազմա-
կերպումած յորինումովեան: Ս. Աստուածածնի
ծնողաց Յովակիմայ եւ Աննայի Օրհնութեան մէջ
կ'երեցնէր. «Որ զիստուումս Արքանմու Նահապե-
տին մեր ըստ հոգւոյ, քահանայական եւ քաղա-
ւոքական զաւազանացն միացեալ ցուցեր այսօր ի
յԱննայէ»: Այս կը տանի զմեզ շուրջ ի վերջ
երկրորդ՝ եւ ի սկիզբն երրորդ դարու, երբ

Եւ ուսուցած է յեփեսոս Տիրան հետորին
դպրատան մէջ, որուն անունը եւ պարա-
դաները երկբայել չեն տար իր հայազգի
արեւնակցութեան նկատմամբ: Բաց ի Գործք
Առաքելոցէն Հեթանոսաց Առաքելոյն Փոքր
Ասիոյ այս կողմերու քարոզութեան կը
վկայէ. նաեւ Աբերկիոսի մեր վերադոյն
յիշատակած տապանադիրը, ուր Աբերկիոս
յիշատակելով իր թափառայած ընթացքը
Փոքր Ասիոյ իր հայրենիք Յերապոլիսէն
դէպի Ասորիք եւ մինչեւ Մծբին, կ'ըսէ
որ ամենուրեք իրեն ընկերացած է Պօղոս,
որ է ըսել Պօղոսեան քարոզութիւնը Աւե-
տարանի:

Պօղոսի վաստակոց հաղորդակից եւ ի-
րեն աշակերտն Ոնեսիմոս ալ իր առաքելա-
կան կեանքը կնքած է նահատակութեամբ
Սերաստիոյ մէջ եւ մեր նախնի Հայրապետը
անոր տօնական տարեւոր յիշատակը զու-
ղած են հայկական մայրաքաղաքիս հայրա-
պետ Վլասայ հետ :

Ասորական հին աւանդութիւն մը, որուն բուն աղբիւրը ցարդ կը մնայ անծանօթ եւ որուն արձագանգը կու տայ Դիոնիսիոս - Յակոբ Պար - Սալիպի Բարթողիմէոս առաքելոյն նկատմամբ մի քանի մանրամասնութիւն ալ կը սլարունակէ. il prêche pendant trois ans en Arménie, puis le roi Heristou (կամ Rustri եւ կամ Herostai ըստ Budge - ի)

գուտ, այլ հայինք ի դորագլուխն եւ ի կատարին հաւատոց Յիսուս եւ իրեն խաչարարձ չաւղին հետեւինք առաքելոց առ

մեզ սփռած աւետարանական լուսոյն ճառագայթներով, հոգւով սիրոյ եւ միութեան⁽¹⁵⁾ :

Հ. ՅՈՎՀԱՆ ԱԻԳԵՐ

(15) Վերջնական կնիքը դնելով այս մեր քննական ուսումնասիրութեան հրատարակութեան, որ մեզմէ բոլորովին անկախ եւ ստիպողական պարագաներու պատճառաւ այսքան երկար տարիններու ընթացքին մէջ ծանծաղեցաւ ու դանդաղեցաւ, անշուշտ կարելորդ պիտի համարուի հոս համառոտ ամփոփում մ'ընծայել ընթերցողաց, յիշելով մեր բոլոր կատարած ընթացքը հաստատելու համար Հայաստանի մէջ նախ քան զԳրիգոր Լուսաւորիչ, եւ նոյն իսկ Առաքելոց շրջանէն սկսեալ, քրիստոնէական հաւատոց աւետարանումը: Այսպէս

— Յետ պարզելու որ հակառակորդաց առարկութիւնները ոչ մէկ դրական փաստ կը ներկայացնեն, եւ քննադատութիւնները հիմնուած են մի միայն գրական աղբիւրներու կամ վկայութեանց կարծուած պակասութեան վրայ:

Ա. Հաստատեցինք նախ ազգային ամենախոր աւանդութիւնը, ամենահին ժամանակներէ ծագած ու միշտ յարատեւած, ստուգելով եւ քննական հետազոտութեամբ վաւերացուցինք Ս. Ոսկեանց եւ Սուրբիսեանց նահատակութեան պարագաներն ու հարազատութիւնը:

Բ. Մեր եզրակացութիւնները հաստատուն ապացոյցներու վրայ հիմնելու համար, պատմութեան լուսով առաջնորդուած ջանացինք որոշ գծել Հայաստանի աշխարհագրական սահմանները, ըստոյց աղբիւրներէ հիմնուած, մասնաւորապէս հարաւային գաւառներու եւ արեւմտեան Փոքր Հա-

յաստանի ծաւալման նկատմամբ: Հաստատեցինք քրիստոնէութեան առաջին եւ երկրորդ դարերուն մէջ Մեծ ու Փոքր Հայաստաններու դեռ միակ ձուլուած պետութիւն եւ ժողովուրդ ըլլալը, քաղաքականապէս եւ ազդեցական ցեղակցութեամբ: Հայաստանի, իր առանձնատուր գիւրջով գրեթէ եղական միջնորդ ըլլալը Արեւմուտքի եւ Արեւելքի միջեւ եղած յարաբերութեանց, ինչպէս նաեւ սովորական անցքի ճանապարհ ըլլալը, վաճառականական եւ զինուորական, ընդ մէջ հոռմէական կայսրութեան եւ պարթեական պետութեան, որուն հետ ցեղական եւ քաղաքական յարաբերութեամբ կապուած էր սերտիւ, մինչեւ երբեմն զանազան հեղինակներու քով պարթեաւ անունով որակելու չափ:

Գ. Տեսանք ամենահին հեղինակներու գրաւոր վկայութիւնները, — ոմանց լուսութիւնը՝ թէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը ծանօթ է, երբ պարտաւոր էին դաշն յիշելու, — եւ այլոց յայտնի եւ դրապէս յիշատակութիւնը Հայոց քրիստոնէութեան. եւ հուսկ լրացուցինք այս վերջին տեսութեամբ՝ ապացուցանելով

Դ. Հայաստանի ամենահին ժամանակներէ ի վեր լաւ կազմակերպուած եկեղեցի մ'ունենալը, իր յատուկ ծէսով, տաճարներով եւ եպիսկոպոսական նուիրապետութեամբ: միանգամայն քրնելով թէ որո՞նք եղած են իր առաջին քարոզիչ Առաքեալները:

ՍԻՒՆԱԶԱՐԴ ԾԱԾԿՈՑԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԿԱՄԱՐԱԿԱՊ ԶԱՐԴԱՍԻՒՆԵՐԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՍԷՋ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԴԵՐԸ

Ճարտարապետութեան մէջ, չկայ զարդարանք մը որ չունենայ իր սկզբնական պատճառը եւ չըլլայ հեռաւոր մէկ բարեփոխուած ընդօրինակութիւնը շատ նախնական օրինակի մը՝ զոր մարդկութիւնը գործածած է, ի սկզբան, իր շինութիւններուն մէջ՝ որպէս կազմական մաս անոնց:

Դարերու ընթացքին, այդ նախնական ձեւը հետզհետէ նրբանալով ու զարգանալով երբեմն ալ քիչ թէ շատ ձեւափոխումներ կրելով ու ազաւազուելով հասնի մեզ որպէս ճարտարապետական զարդ մը, բոլորովին հեռու իր նախնական պաշտօնի պահանջներէն:

Շատ անգամ ալ, գեղեցկագէտ աչքեր, տեսած են այն բոլոր սիրուն գիծերը եւ աչքառու զանգուածի շարուածքները, զոր իրենց մէջ կը պահեն ինչ ինչ կազմական շինուածքներ՝ որոնք ի սկզբան կը գործածուէին: Ժամանակի ընթացքին այդ ձեւերը բարեփոխուելով եւ մասնաւոր կորսնցնելով իրենց կազմական կարեւորութիւնը, անցած են զարդարանքի կարգը ու մեզ հասած են աւելի իրենց շնորհալի դժագրութեամբը քան իրենց կատարած կշռական դերովը:

Այս է պարագան, օրինակ՝ Եգիպտական «սուէկ»ի ձեւ խոյակին կազմութեանը, որուն աւելի վերջը տուին «լոթիւս»ի ծաղիկին ձեւը: Իրականին մէջ այս խոյակը ուրիշ բան չի ներկայացներ՝ բայց եթէ հոգին մէջ մխրճուած փայտէ մեծ ցիցի մը ճզմուած գլուխը: Եթէ ուզենք փայտէ ցից մը տնկել հոգիին մէջ, անոր տրուած ուժգին հարուածներուն տակ, ցիցին գլուխը պիտի ճզմուի եւ սուէկի նման ընդլայնի: Երբ սկզբնական դարձրուն՝ մարդկութիւնը կը գործածէր փայտէ սիւներ, կը ներկայացնէր զանոնք բացատրածիս նման կը գործածէր փայտէ սիւներ, կը հաստատէին իրենց շինուածքին գեճզմուած գլուխներու ձեւով, որոնց վրայ կը հաստատէին իրենց շինուածքին գեճզմուած գլուխներու ձեւով, երբ սկսան գործածել քարէ սիւները, ընդրանները ու ատաղձը: Աւելի վերջը, երբ սկսան գործածել քարէ սիւները, ընդրանները ու ատաղձը: Աւելի վերջը, երբ սկսան գործածել քարէ սիւները, ընդրանները ու ատաղձը: Աւելի վերջը, երբ սկսան գործածել քարէ սիւները, ընդրանները ու ատաղձը:

(stylisé) եւ ծնունդ տուաւ Տորական կարգի խոյակին:

Ուրիշ օրինակի մը մէջ կը տեսնենք բնական պատկերէ մը առնուած պարսկական խոյակին մէկ տարրեր ձեւափոխումը հելլենա-յոնիական կարգի խոյակին կազմութեանը մէջ:

Չէ՞ մի որ կորնթական խոյակը, Քալիմաքոս յղացաւ ի տես ծաղկալի